

BLANT SPIONER OG DIKTERE – OPPLYSNING OG KONSPIRASJON I TYSKLAND PÅ 1700-TALLET

Helge Jordheim

1. Forspill 1991: IM Goethe

Sommeren 1991 kom det ut en bok på det velrenommerte Metzler Verlag i Stuttgart med tittelen *Geheimräte gegen Geheimbünde. Ein unbekanntes Kapitel der klassischen-romantischen Geschichte Weimars*.¹ Forfatteren var en amerikansk professor i tysk litteratur ved navn W. Daniel Wilson fra University of California, Berkeley. Tittelen kunne oversettes til norsk omtrent på følgende måte: "Innenriksministre mot hemmelige selskap. Et ukjent kapittel fra Weimars klassisk-romantiske historie."

Innenriksministeren var Johann Wolfgang von Goethe – det stod klart for enhver allmenndannet tysk leser. Når det gjaldt "Weimars klassisk-romantiske historie", var det like klart at forfatteren henviste til den perioden i tysk litteratur- og idéhistorie da Weimar, under Anna Amalia og fyrst Carl August, var sentrum for tysk åndsliv. Perioden – også kjent som *Weimarer Klassik* – tok til da Wieland i 1772 ble invitert til hoffet av Anna Amalia som lærer for hennes sønn, den blivende fyrst Carl August, og ebbet ut med Schillers død i 1805. Men den sentrale skikkelsen var til enhver tid Goethe, ikke bare som dikter, filosof og naturforsker, men også som politiker, nærmere bestemt som innenriksminister – *Geheimrat* – ved det weimarske hoff. Denne perioden er uten tvil en av de mest omskrevne i tysk litteraturhistorie, Goethe den hyppigst biograferte. Likevel annonserer Wilson altså at han i boken skal presentere "et ukjent kapittel" fra denne historien, med utgangspunkt i de såkalte "hemmelige selskap".

Goethes forbindelser til frimurerne hadde lenge vært kjent stoff – belegg for dette finnes ikke minst i siste del av *Wilhelm Meisters Lehrjahre* fra 1795/96, der Wilhelm blir innlemmet i det såkalte *Turmgesellschaft*. Likeledes var det i det minste antatt at han i sin tid som *Geheimrat* i Weimar hadde vært medlem av den såkalte

¹ W. Daniel Wilson: *Geheimräte gegen Geheimbünde. Ein unbekanntes Kapitel der klassischen-romantischen Geschichte Weimars*, Stuttgart 1991.

Illuminatordenen, nærmere bestemt i det ordensfelleskap som hadde dannet seg rundt hoffrådgiveren og oversetteren Johann Christoph Bode. Langt fra å rokke ved hans posisjon hadde dette medlemsskapet stort sett blitt tatt til inntekt for Goethes politisk opplyste og fremskrittvennlige sinnelag, etter som illuminatene var kjent som en orden med, om ikke revolusjonære, så i alle fall sterkt reformistiske hensikter.

Wilson la i sin bok for dagen et helt annet syn på Goethes beveggrunner for å gå inn i illuminatordenen. Utgangspunktet var material fra dokumentasjonen "Schwedenkiste", som i første rekke inneholder brevvekslingen som nevnte Bode førte med en rekke mennesker i sin samtid, deriblant Goethe. Ut fra disse brevene mente Wilson å kunne slutte at Goethe og hans venn Carl August, fyrsten av Weimar, ikke gikk inn i ordenen av overbevisningsgrunner, men for å utspionere de andre medlemmene, for å få vite hva de drev med og snakket om, og hvem som skjulte seg bak de forskjellige pseudonymene. Slik kunne de to – fyrsten og hans inneriksminister – lettere kontrollere eventuelle opprørske elementer som var en trussel mot ro og orden i fyrstedømmet.² Wilsons brakte sin Goethe-kritikk på kortform i en senere kronikk i den liberale avisen *Die Zeit*. Overskriften var "Zum Dichter geboren, zum Spitzel bestellt" – "født til å være dikter, kalt til å være spion" – som den allmenndannede tyske leser ville gjenkjenne som en omskrivning av Goethes berømte diktum fra andre del av *Faust*-tragedien: "zum Sehen geboren, zum Schauen bestellt" (v. 11288-11291).

Dette hadde vært sjokkerende nok i seg selv, men det var i tillegg en ytre omstendighet som gav Wilsons Goethe-kritikk en annen og adskillig mer skjebnesvanger dimensjon. I 1991, da boken kom ut, hadde debatten rundt Stasi-arkivene nådd sitt høydepunkt. Tysk presse var full av spekulasjoner og mer eller mindre velfunderte teser om hvem som hadde fungert som angivere og spioner for DDRs *Staatssicherheitsdienst*. Personer med høye stillinger innenfor det nye Tyskland ble anklaget for å ha spionert på naboer, venner og kollegaer. De hadde vært *informelle Mitarbeiter* – forkortet *IM*. Snart etter at boken var kommet ut, var begrepet *IM Goethe* på folks lepper.

---

² Wilsons teser har ikke uventet støtt på stor og energisk motstand blant hans kollegaer, jf. f.eks. følgende anmeldelser: Dirk Kemper i *Aurora* 53/1993, s. 195-201; Michael Holtermann i *Zeitschrift für deutsche Philologie* 112/1993, s. 193-301; og Manfred Agethen i *Das 18. Jahrhundert* 17/1993, s. 215f.

Forståelsesrammen, det som gav kjøtt og blod til forestillingen om "spionen Goethe", var de tidligere DDR-borgernes angst for og hat til de mennesker og den stat som hadde bidratt til å gjøre livet deres uutholdelig. På denne måten ble en litteraturhistorisk framstilling til et høyst aktuelt og omdiskutert politisk dokument, med vidtrekkende følger. Det Wilsons bok syntes å peke på, var en århundrelang konspirativ tradisjon innenfor tysk politisk og litterær offentlighet som hadde historiske forgreninger langt inn i nåtiden.

2. Teksten som begivenhet

Wilson's bok er et godt eksempel på en tekst som samtidig er mye mer enn en tekst, som har sin betydning ikke bare, kanskje ikke en gang først og fremst, i sitt faktiske innhold, men i måten eller måtene den virker på i samtiden. Vi kunne si kronikken *inntraff som en begivenhet* i tysk offentlighet – i det den brøt med og satte seg utover de regler som gjaldt for hva som kan og ikke kan sies. Det er denne tanken om *teksten som begivenhet* som i hovedsak kommer til å danne det teoretiske utgangspunktet for denne framstillingen. Det er ikke minst den franske historikeren og filosofen Michel Foucault som har reflektert rundt tekstens og utsagns begivenhetskarakter, og da fremfor alt i sitt teoretiske hovedverk, *L'archéologie du savoir*, fra 1969. Her skriver han bl.a:

Før man med all mulig sikkerhet vet om man har å gjøre med en vitenskap, med romaner, med politiske taler eller med et verk av en forfatter eller til og med før man vet om man har å gjøre med en bok, er det materiale som man skal behandle i sin opprinnelige nøytralitet, en mengde begivenheter som helt generelt befinner seg i diskursens rom. Det prosjekt som dermed kommer til syne, er en *beskrivelse av diskursive begivenheter* som horisont for undersøkelsen av de enheter som dermed danner seg.³

Jeg skal ikke bruke for mye tid på denne teorien her – men bare peke på to sentrale aspekter som gjør den aktuell for arbeidet med historiske tekster, av litterær eller annen karakter. For det første understreker den det unike og enestående ved den enkelte tekst eller det enkelte utsagn, det som forhindrer at teksten eller utsagnet uten videre kan innordnes under en intellektuell strømning, et forfatterskap

³ Michel Foucault: *L'archéologie du savoir*, Paris 1969, s. 38f. (Forfatters oversettelse. Hvis ikke annet er angitt, er alle sitater oversatt av artikkelforfatteren.)

eller en historisk kontekst. Dernest bryter den med forestillingen om språket som et synkront og mer eller mindre lukket system, der ethvert utsagn lar seg avlede av en allerede gitt struktur, slik denne innsikten blir formulert i den strukturalistiske tradisjonen. Tvert imot opptrer begivenhetsbegrepet som en formidlende instans mellom språk og historie, mellom tekst og kontekst. Utsagnet inngår i en språklig struktur – av Foucault kalt en *diskurs* – som må studeres synkront, men samtidig *inntreffer* det i historien forstått som en diakron, temporal prosess. Denne dobbeltheten anser jeg som svært viktig i forståelsen av historiske tekster, litterære og andre.

Når jeg lot Wilsons bok åpne denne framstillingen, var det dels for å introdusere et litteraturhistorisk topos: nemlig debatten om de hemmelige selskaper i Tyskland på 1700-tallet og den forsknings-tradisjon som knytter seg til denne. Dels ville jeg gi et eksempel på hvordan tanken om en bakenforliggende konspirasjon, et hemmelig samfunn som griper inn i verden, men selv forblir skjult, virker inn på forståelsen av litterære skikkelser og tekster i tysk litteraturhistorie. Med Foucault kan vi si at Wilsons bok inntraff innenfor to forskjellige diskurser: på den ene siden en litteraturhistorisk diskurs, som tar sikte på å etablere og opprettholde en kanon, på den andre siden den politisk høyst brisante debatten som fulgte av at Stasi-arkivene ble åpnet for offentligheten. Dette førte til at rammene, reglene, grensene for de to diskursene ble satt ut av spill, de fløt over i hverandre – tydeligst eksemplifisert ved betegelsen *IM Goethe*.

Disse perspektivene danner bakteppe når jeg nå skal gå over til den tekst og den forfatter som er mitt egentlige anliggende her: nemlig Christoph Martin Wielands essay om "Das Geheimnis des Kosmopolitenordens" – "kosmopolittordenens hemmelighet" – fra 1788.⁴

3. Opplysning og hemmelighet

Når vi i dag studerer opplysningstiden, er det som en tidsalder kjennetegnet av frihet, åpenhet og fornuft, der politikken forflyttes fra det eneveldige hoffets arkansfærer og ut i en borgerlig offentlighet. Dette er bl.a. hovedpoenget i Jürgen Habermas' epokegjørende studie *Strukturwandel der Öffentlichkeit* fra 1962, som kanoniserte begrepet om

---

⁴ Christoph Martin Wieland: "Das Geheimnis des Kosmopolitenordens", i *Ausgewählte Prosa aus dem Teutschen Merkur*. Utgitt av Hans Werner Seiffert, Marbach 1963, s. 103-136.

”borgerlig offentlighet” som idealtipe for forståelsen av 1700-tallet i europeisk historie. Habermas observerer at både såkalte *Tischgesellschaften*, litterære salonger og mer regulære loger spilte en viktig rolle i offentlighetens framvekst.⁵ Og han slår fast at alle disse institusjonene var preget av en viss grad av hemmelighet som skulle beskytte dem mot statlig intervensjon. For Habermas er dette imidlertid mest for staffasje eller kulisse å regne. Det er noe ytre som verken berører offentlighetens eller opplysningsprosjektets egentlige innhold. Han åpner ikke noe sted for at forholdet mellom opplysning og hemmelighet, mellom offentlighet og ordensvesen, kan fortelle oss noe avgjørende og til en viss grad representativt om 1700-tallets litterære og etter hvert politiske offentlighet.

Hos den tyske historikeren og historiefilosofen Reinhart Koselleck er derimot dette paradokset – denne dialektikken mellom opplysning og hemmelighet – flyttet inn i selve sentrum av 1700-tallets tankeverden. Hans bok *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt* fra 1959 er – på tross eller kanskje nettopp på grunn av sitt sterkt polemiske perspektiv – etter mitt skjønn en av de aller viktigste verkene for å forstå de konflikter som ligger til grunn for mye av 1700-tallets politiske og moralske tenkning. Kosellecks tese går ut på at når opplysningsfilosofen som Rousseau, Voltaire og Kant kommer med sin politiske kritikk av enevoldsmakten, skjer dette i hemmelighet, under dekke at de ikke argumenterer *politisk*, men utelukkende *moralsk*. At f.eks. alle mennesker fra naturen av har visse rettigheter og plikter, utgir seg for å være et rent moralsk utsagn, men får åpenbare politiske implikasjoner når både fyrsten – enevoldsherskeren – og borgerne blir underkastet denne moralske standarden. Det er dette Koselleck kaller opplysningstidens ”hyklari”.⁶ Og det er dette hemmelighetsprinsippet – dette hykleriet – som finner sin institusjonelle form med ordensvesenets utbredelse både i Tyskland, Frankrike og England. Illuminatene er kanskje det viktigste eksempelet i og med at de så tydelig knyttet sin skjebne til tanken om framskritt og opplysning.

⁵ Jf. Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied und Berlin, (1962) 1969, s. 41-55. De hemmelige selskaper i streng forstand blir avferdiget på under en side, jf. s. 46f.

⁶ Reinhart Koselleck: *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Frankfurt am Main (1973) 1992, f.eks. s. 103.

4. "Das Geheimnis des Kosmopolitenordens" – konspirasjon eller konspirasjonsteori?

Så langt om feltet som omgir Wielands tekst – og som bidrar til å konstituerer den som en *teksthistorisk begivenhet* i den forstand jeg har beskrevet ovenfor. Jeg har ikke her mulighet til å gå igjennom teksten punkt for punkt, men må nøye meg med å gi et skisseaktig bilde av tekst og forfatter.

Christoph Martin Wielands "Kosmopolittordenens hemmelighet" stod første gang på trykk i forfatterens eget tidsskrift *Teutscher Merkur* i 1788. På overflaten dreier det seg om en på alle måter paradigmatisk tekst for den tyske holdningen til de begivenheter som var under oppseiling i Frankrike, kjennetegnet av en tydelig sympati for revolusjonssidéene, men også av en frykt for hvilke konsekvenser som ville følge, dersom de ble satt ut i livet. Wieland selv blir i ettertid framstilt som selve innbegrepet på en tysk opplysningsforfatter, som behersker det litterære håndverk til det fulle, men som ikke er i besittelse av det altoverskridende geni som klassikerne Goethe, Schiller og Hölderlin. Det hører også med til dette bildet at han riktignok er politisk engasjert, men for opportunistisk og autoritetstro til å ta bladet fra munnen og tale revolusjonens og demokratiets sak. Som følge av disse fortolkningsmønstrene har Wieland blitt henvist til en limbotilværelse helt i utkanten av den tyske og europeiske litterære kanon – dette til tross for at han med *Geschichte des Agathon* fra 1766/67 gav den moderne, psykologiske romanen dens gjennomslag i Tyskland.

Selve teksten faller i tre hoveddeler: innledningen, der Wieland forklarer foranledningen for at han skrev teksten; første kapittel, som har tittelen "Om kosmopolittenes indre organisasjon og hvordan de skiller seg fra alle andre ordner og hemmelige selskap"; og andre kapittel, "Om kosmopolittenes politiske grunnsetninger og deres forhold til det borgerlige samfunn". Wielands tekst skildrer altså en orden, et hemmelig selskap som lever sitt skjulte liv i det før-revolusjonære Europa. Han setter ord på denne ordenens grunnsetninger, mål og handlinger, og setter den i sammenheng med opplysningstidens hovedtanker om fornuft og frihet. Samtidig – og dette skal vise seg å bli skjebnesvangert – tilkjennegir han at han selv er medlem av denne ordenen. Kosmopolittene, skriver Wieland,

bærer sitt navn (verdensborger) i den mest egentlige og utpregede betydning. De anser alle jordklodens folkeslag som like mange grener av en eneste familie, og universet som én stat, hvor de er borgere, sammen med utallige andre fornuftige vesener, [...].⁷

Dette ser ved første øyekast svært så uskyldig ut. Wieland tar til orde for en slags 'global solidaritet' hinsides de nasjonale grenser og forskjeller som vi kjenner fra vår egen politiske samtid. Men ved nærmere ettersyn – og hvis vi legger Kosellecks analyser til grunn – er denne beskrivelsen nettopp et eksempel på den type moralsk kritikk med skjulte politiske implikasjoner som på 1700-tallet bidrar til å undergrave envoldsstaten. Dersom kosmopolittene ikke først og fremst er borgere av en stat, men av verden, ikke statsborgere, men verdensborgere, har de heller ingen plikter overfor en fyrste, ingen plikter til innordning, underkastelse eller lydighet. Dette er deres hemmelighet – en hemmelighet som rokker ved selve fundamentet til eneveldet som styreform.

På disse formuleringene fra "Kosmopolittordenens hemmelighet" bygger Koselleck sin tese om Wieland som hykler og konspiratør.⁸ Riktignok er han i godt selskap – den samme dommen feller Koselleck over bl.a. Rousseau, Diderot, Voltaire, Kant og Turgot. Alle disse regnes til *hyklerne*, de som hykler moral, mens de egentlig bedriver politikk og dermed bidrar til å framprovosere revolusjonen og terroren, eller også til *konspiratørene*, de som gjemmer seg i kulissene og trekker i skjulte tråder for å bevirke fyrstens og eneveldets fall. Jeg tror likevel at Koselleck tar feil, i det minste når det gjelder Wieland, som er den jeg kan uttale meg om her. I den sammenheng er det interessant å bemerke at den tidligere nevnte Wilson kommer til den stikk motsatte konklusjon, når han i sin bok hevder at Wieland med sin tekst ville *avsløre* en konspirasjon som truet de tyske fyrstedømmer – at han her snakker som *konspirasjonsteoretiker*, snarere enn som *konspiratør*.⁹

Begge disse konklusjonene bærer imidlertid sterkt preg av å være forenklinger og sjablonger, motivert av et ønske om å plassere den tyske opplysningsforfatter i forhold til kjente politiske kategorier som radikal eller konservativ, for eller mot det bestående. Både

⁷ Wieland: "Das Geheimnis des Kosmopolitenordens", s. 111.

⁸ Koselleck: *Kritik und Krise*, s. 80ff.

⁹ Wilson: *Geheimräte gegen Geheimbünde*, s. 167.

Koselleck og Wilson har egne *skjulte* agendaer som jeg ikke kan gå nærmere inn på her. Konsekvensen er imidlertid at de overser en rekke vesentlige elementer som er i spill i Wielands tekst – nærmere bestemt alt det som knytter seg til teksten som begivenhet.

5. Den diskursive konteksten: Illuminatorordenen i Weimar

Denne teksten er nemlig ikke det første Wieland skriver om kosmopolittordenen. Første gang den dukker opp, er i romanen *Geschichte der Abderiten* som utkom som føljetong i *Teuscher Merkur* mellom 1774 og 1781. Det er i overskriften til et kapittel – som ellers forteller om Hippokrates' besøk hos Demokrit i byen Abdera – at Wieland først gir til kjenne at han i det følgende skal bringe "hemmelige nyheter om den urgamle kosmopolittordenen".¹⁰

Men den nysgjerrige leser må se seg skuffet. Ingen ordenshemmeligheter ser dagens lys, ingen konspirasjoner blir avslørt. Det Wieland forteller om kosmopolittene, er snarere egnet til å egge enn til å stille publikums nysgjerrighet. "Det finnes en type dødelige," begynner han,

som helt siden antikken her og der har blitt omtalt som kosmopolitter, og som – uten avtale, uten ordenstegn, uten å holde losje og uten å være bundet av edsbesvergelses – utgjør en form for brorskap, som er knyttet tettere sammen enn noen annen orden i verden.¹¹

Han fortsetter med å fortelle hvordan denne ordenen skiller seg fra alle andre ordner – det finnes ingen "falske" eller "uverdige" ordensbrødre, ingen innvielsesritualer, ingen hemmelighet som det gjelder å holde skjult. Når kosmopolittene likevel forblir en hemmelighet for sine omgivelser, er det fordi ingen andre enn kosmopolittene selv er i stand til å forstå hva som skiller dem fra andre. Wieland synes å ville pirre sine lesere ytterligere når han insisterer på at det ville være umulig å gi noen nærmere beskrivelse av kosmopolittordenens hemmelighet, fordi "alt man kan si om den, i seg selv er en gåte som bare medlemmene av denne ordenen har nøkkelen

---

¹⁰ Wieland: *Geschichte der Abderiten*. Med et etterord av Karl Hans Bühner, Stuttgart 1958, s. 125.

¹¹ *Ibid.*

til".¹² Og han avslutter med følgende åpenlyst konspiratoriske passasje:

Det eneste vi kan legge til, er at de til alle tider har vært få i antall, og at de, til tross for at deres samfunn er usynlig, fra tidenes morgen har hatt en innflytelse på tingenes forløp, hvis virkninger er desto sikrere og varigere, fordi de foregår lydløst og for det meste blir oppnådd i kraft av midler, hvis tilsynelatende retning helt forvirrer mengdens øyne. Til dem som fortsatt finner dette gåtefullt, henstiller vi heller å lese videre enn forgjeves å gruble mer over en sak som angår dem så lite.¹³

Det var flere enn én av Wielands lesere som lot seg provosere og skremme av disse konspiratoriske hentydningene uten noe substansielt innhold. Wielands beskrivelse av komsopolittordenen var del av en roman og følgelig av en litterær diskurs. Som en teksthistorisk *begivenhet* overskred den imidlertid den litterære diskursens rammer og satte i spill en hel rekke temaer, betydninger og diskursive regler som hørte hjemme innenfor en annen, riktignok tilgrensende, men adskilt diskurs: 1700-tallets tyske debatt om de hemmelige selskaper generelt og illuminatene spesielt.

Illuminatordenen ble grunnlagt i Ingolstadt i 1776 av Adam Weishaupt, professor i kirkerett og praktisk filosofi. Ordenens mål var, i tillegg til å bekjempe jesuittene, å "føre moralen til seier".¹⁴ Seieren skulle ikke oppnås gjennom revolusjon, men gjennom å rekruttere høytstående statsmenn og selv fyrster til ordenen, som så skulle stå for iverksettelsen av tanken om det moralske herredømme. Det ble imidlertid med ambisjonen. Ordenen forble liten i omfang og hadde gått inn som en parentes i tysk historie, hvis det ikke hadde vært for de mange og seiglivede konspirasjonsteorier som knyttet seg til illuminatenes liv og virke. Langt inn på 1800-tallet sirkulerte teorier om at det i virkeligheten var medlemmer av illuminatordenen som hadde stått bak den franske revolusjon og bare ventet på å gjennomføre det samme i Tyskland. Jakobinere var egentlig bare et

¹² Ibid., s. 127.

¹³ Ibid.

¹⁴ Richard van Dülmen: *Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland*, Frankfurt am Main 1996, s. 107. For mer stoff om illuminatene, inklusive opptrykk av dokumenter og brev se Van Dülmen: *Der Geheimbund der Illuminaten*, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1977.

annet navn for illuminater. Forestillingen om illuminatordenens allestedsnærværende innflytelse ble ytterligere forsterket av det faktum at det blant medlemmene befant seg en rekke menn fra den litterære elite, bl.a. Goethe, Herder, Jacobi, Friedrich Nicolai og Adolf Freiherr von Knigge, i tillegg til fyrster og høyststående embetsmenn.

6. Wieland vs. "Wieland"

Dermed er vi tilbake der jeg startet framstillingen, i Weimar på 1780-tallet, der det rundt Johann Christoph Bode hadde det dannet seg en stor og innflytelsesrik gruppe illuminater. Goethe og Carl August var med – som spioner hvis vi skal tro Wilson. Det var også flere av Wielands nærmeste venner – bl.a. hans svigersønn Karl Leonard Reinhold og den danske forfatteren Jens Baggesen.¹⁵ Selv var Wieland imidlertid aldri illuminat. Det betyr ikke at han ikke ble mistenkt for å være det. Og da den til dels svært opphetede debatten om illuminatene brøt ut midt på 1780-tallet, kunne han på ingen måte føle seg sikker på at ikke hans navn ville dukke opp på en av de hemmelige listene over fremstående illuminater som stadig var i omløp. Etter at ordenen ble forbudt i Bayern i 1784/85, ble en rekke antatte illuminater forfulgt og arrestert. I 1787 – et år før publiseringen av Wielands tekst – nådde den offentlige debatten sitt høydepunkt da det ble offentliggjort et tobindsverk inneholdende såkalte *Originalschriften* fra illuminatenordenen som avslørte deres konspirative hensikter. Det som gjorde Wielands situasjon ytterligere tilspisset, var at tre av hans mest kjente verk, deriblant *Geschichte des Agathon*, forekom på listene over bøker som en god illuminat burde lese.¹⁶

Det var innenfor denne diskursive konteksten at Wielands kursoriske bemerkninger om kosmopolittordenen fra *Geschichte der Aberiten* inntraff som en begivenhet. Hva skjer? Bemerkningene blir ikke lenger forstått som en litterær fiksjon, men som antydninger om en høyst reell og truende politisk konspirasjon som hadde som mål å gjøre opprør mot den bestående samfunnsorden. Kosmopolitter ble omskrevne illuminater, og siden Wieland foregav å kjenne til ordenens

---

¹⁵ Både Baggesens og Reinholds medlemsskap blir utførlig behandlet i Hans-Jürgen Schings: *Die Brüder des Marquis Posa. Schiller und der Geheimbund der Illuminaten*, Tübingen 1996, se særlig s. 131-138 og s. 187-209. Samtidig slår Schings ettertrykkelig fast at Wieland ikke var medlem, se s. 181.

¹⁶ Jf. ordensstatutter gjengitt i Van Dülmen: *Der Geheimbund der Illuminaten*, s. 150.

innerste hemmeligheter, måtte han jo selv ha en høy posisjon blant de innvidde.

Wieland mister dermed kontrollen over sin egen tekst, og ikke bare det: I Wielands sted – kunne man si – dukker det opp et annet forfattersubjekt, eller med Foucault, en annen subjektposisjon. “Kosmopolittordenens hemmelighet” framstod som en åpenbart konspiratorisk tekst, og bak enhver konspirasjon – dette var etter hvert et kjent topos – skjuler det seg en *konspiratør*. Det som skjer, kan kanskje best beskrives som en fordobling av forfattersubjektet: på den ene siden den historiske Wieland – aktet og elsket forfatter, med en stor leserskare, særlig blant kvinner; på den andre siden et punkt i en diskurs, en subjektposisjon som likeledes får navnet “Wieland”, men som har lite til felles med den historiske forfatteren. Den ene er like virkelig som den andre. Mens forfatteren Wieland hylles som en av de ledende tyske litterater, blir konspiratøren “Wieland” – som utsagnssubjekt for bemerkningene om kosmopolittordenen – anklaget for å delta i en konspirasjon, under trussel om forfølgelse og fengselsstraff.

7. Slutt: To teksthistoriske begivenheter

Det er her jeg mener at nøkkelen til Wielands tekst, forstått som tekstbegivenhet, er å finne. Når Wieland i 1788 forfatter og utgir teksten “Kosmopolittordenens hemmelighet”, er det for å forsvare seg mot de stadig sterkere konspirasjonsanklagene. I innledningen skriver han:

Det lille som unnslett abderitenes historieskriver rent tilfeldig og i forbifarten om denne hittil ukjente, hemmelige ordenen, påkalte en allmenn oppmerksomhet, hvis årsaker vi ikke skal undersøke nærmere her. Det er nok å slå fast at jo mer gåtefull og ubegripelig denne saken forekom de fleste lesere, desto ivrigere ble de etter å få vite noe mer om denne hemmeligheten; [...].¹⁷

Teksten kan altså leses som Wielands forsøk på å vinne tilbake kontrollen over sine utsagn. Én mulighet ville vært å insistere på at kosmopolittordenen var en helt og holdent fiktiv størrelse uten forankring i virkeligheten – og dermed tilbakeføre teksten til en litterær diskurs; i stedet velger han altså å opprettholde fiksjonen og ta

¹⁷ Wieland: “Das Geheimnis des Kosmopolitenordens”, s. 103.

kosmopolittordenene i forsvar som om den skulle vært en virkelig orden. Han innleder sitt essay om kosmopolittene med en rekke nitidige forsikringer om deres utelukkende gode hensikter. "Uansett hvilken statsforvaltning en kosmopolitt lever under", skriver han, "lever han alltid som en god og rolig borger".¹⁸ En kosmopolitt, fortsetter han, vil aldri "forstyrre den offentlige ro", vil aldri ta i bruk "grunnlovsstridige eller voldelige midler" for å forsøke å forbedre en statsforvaltning som er full av "svakheter, laster, skjevheter, misgrep, inkonsekvenser osv."¹⁹ Han vil nærmere bestemt aldri bevisst delta "i en konspirasjon, i et opprør, i en borgerkrig, i en voldelig revolusjon, i et kongedrap".²⁰

Dersom man ikke kjenner til konteksten, virker denne oppramsingen mildt sagt underlig. Hvorfor skulle man mistenke noen som kaller seg kosmopolitter, altså verdensborgere, for å delta i denne type aktiviteter? Men når kosmopolitter forveksles med illuminater og på bakgrunnen av den debatt som raste om illuminatordenen på 1780-tallet, blir Wielands behov for å forsvare seg svært forståelig.

Jeg skal ikke her overdrive likhetene mellom de to tekst-historiske begivenhetene som innrammer denne framstillingen – Wilsons bok og Wielands tekst. Det er likevel interessant å observere at begge inntreffer innenfor diskurser, der det har dannet seg et bilde av verden som styrt av hemmelige krefter, av anonyme – eller riktigere – pseudonyme personer med skjulte agendaer. Og at dette får store konsekvenser for hvordan tekstene blir forstått. Begge tekster forholder seg dermed til en form for paranoia, eller i alle fall konspirasjonsangst, som en grunnstemning i tiden – idet henholdsvis det 18. og det 20. århundre går mot sin avslutning.

---

¹⁸ *Ibid.*, s. 118.

¹⁹ *Ibid.*, s. 120.

²⁰ *Ibid.*